

نگاهی دوباره به دوازده بند محتشم

اثر: دکتر علی شیخ الاسلامی

استاد دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

و دکتر محمد علی عربی

(از ص ۱ تا ۱۰)

چکیده:

ترکیب بند دوازده بندی محتشم کاشانی در رثای امام حسین (ع) از جمله معدود اشعاری است که مرتبه و شأنی والا یافته و سراینده خویش را بر مسند شهرت نشانده است.

در این مقاله عوامل توفیق محتشم در سرودن دوازده بند و قبول عام آن، از جنبه‌های صوری و محتوایی مورد بررسی قرار گرفته است. جنبه صوری شامل: انتخاب قالب مناسب، انتخاب وزن مناسب، انتخاب ردیف فعلی و تناسب خانه‌ها و سطرها. جنبه محتوایی شامل: گزارش واقعه کربلا، انسجام مطالب، لحن حماسی، هاله‌ای از تقدس گرداگرد دوازده بند و الگوی مناسب. و همچنین برای اولین بار تأثیر ترکیب بند جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی (وفات ۵۸۸ هـ.ق) بر دوازده بند محتشم کاشانی، مطرح گردیده است.

واژه‌های کلیدی: ترکیب بند، عاشورا، مرثیه، محتشم، جمال‌الدین

عبدالرزاق.

مقدمه:

درباره ترکیب بند محتشم از روزگار سراینده‌اش تاکنون بسیار قلم زده‌اند و در تعریف و تمجید آن فراوان سخن گفته‌اند. یکی آن را گوشواره گوش سخن تا یوم القرار نامیده (عالم آرای عباسی، اسکندر بیک، ص ۲۷۶) دیگری آن را پر آوازه‌ترین مرثیه ادب فارسی بل جهان اسلام نام داده است (ترکیب بند محتشم، ص ۱۰) سومی می‌گوید: چهار صد سال است فارسی زبانان شیعه مذهب در مراسم سوگواری سرور شهیدان حسین بن علی (ع) در ماه محرم، عواطف و احساسات مذهبی و همدردی خود را از خلال دوازده بند مشهور محتشم کاشانی بر زبان می‌آورند. (چشمه روشن، غلامحسین یوسفی، ص ۲۷۹)

شاعری چون وحشی بافقی (وفات ۹۹۲ هـ ق) با آن پایه شاعری و مایه ذوقی در صدد اقتضای دوازده بند محتشم بر آمده ولی از مبارات با او در این میدان فرو مانده است. صدها شاعر پس از وحشی تا امروز در این میدان وارد شده‌اند، اما نتوانسته‌اند از دایره نفوذ محتشم بگریزند و سروده‌اشان در برابر زیبایی و اصالت دوازده بند محتشم ناساز و بی اندام از کار درآمده است.

از طرفی می‌دانیم - محتشم کاشانی حتی در دوران صفویه - از شاعران درجه یک به حساب نمی‌آید و شاعرانی چون وحشی بافقی، نظیری نیشابوری و صائب تبریزی از لحاظ غزلسرایی بر او برتری دارند.

در این جا سؤالی مطرح می‌شود: چه عواملی در پدید آمدن این اثر بی بدیل مؤثر بوده‌اند. برای رسیدن به پاسخ مناسب دوازده بند محتشم را از جنبه صوری و محتوایی مورد توجه قرار می‌دهیم.

الف: جنبه صوری:

۱- انتخاب قالب مناسب

اگر محتشم قالب دیگری را برای همین محتوا بر می‌گزید، به این درجه از توفیق

نمی‌رسید. او قصیده‌ای در رثای سیدالشهداء (ع) دارد با مطلع:

بنال ای دل که دیگر ماتم آمد   بگری ای دیده کایام غم آمد

(دیوان محتشم، تصحیح مهرعلی گرگانی، ص ۵۷۲)

محتشم در قالب قصیده با محتوای مرثیه به اوجی که ترکیب بند رسیده است، دست نیافته است.

ترکیب بند به جهت ویژگی خاص قادر است مفاهیم متنوع و دراز دامن را در خود جای دهد. محتشم با حسن انتخاب خود از این خاصیت ترکیب بند به بهترین وجه استفاده کرده است، و در هر خانه آن موضوعی را مستقلاً پرورانده و در دوازده بند، ماجرای کربلا را به زیبایی گنجانده است.

۲- انتخاب وزن مناسب

بحر مضارع مثنی‌اخر مکفوف محذوف (مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن) برای سرودن مرثیه بسیار مناسب است. شاعرانی مفلق و مبدع همچون: سنایی، جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی، خاقانی، سعدی و جز آنان نیز این وزن را برای سرودن مرثیه برگزیده‌اند محتشم که تبعی در دیوانهای شاعران پیش از خود داشته، با توجه به مراثی استادان پیش از خود و مدد گرفتن از ذوق خدادادی، این وزن را برگزیده است.

۳- انتخاب ردیف فعلی

ردیف فعلی، حالت پویایی و زنده بودن را به خواننده القاء می‌کند. محتشم از این خاصیت ردیف غافل نبوده است و در تمام بندهای ترکیب بند به جز بند دو و هفت از ردیف فعلی استفاده کرده است.

۴- تناسب خانه‌ها و سطرها

محتشم با دقت و ظرافت ترکیب بند خویش را در دوازده بند نهاده است و در هر بند هشت سطر گنجانده است. این تعداد بند علاوه بر تناسبی که با محتوای مطلب

دارد اشارتی لطیف به دوازده امام (ع) و هشت باب بهشت می‌تواند باشد.

ب - جنبه محتوایی

۱- گزارش واقعه کربلا

محتوای ترکیب بند محتشم، رثای سیدالشهداء و شرح حادثه عاشورا است. این موضوع عامل اصلی توفیق محتشم است. او پیش از این ترکیب بند، هفت بندی در شأن و منقبت مولا علی (ع) سروده اما به این درجه از توفیق و شهرت دست نیافته است.

۲- انسجام مطالب دوازده بند

از مهم‌ترین خصوصیات این ترکیب بند، جامعیت در خور تحسین آن است که هم به مسأله شهادت و هم به ظلم معاندان و اسارت اهل بیت اشاره دارد و هم به دیگر مصائب معصومان پرداخته است. دوازده بند محتشم همچون دوازده تابلو هنری است که هر یک به تنهایی صحنه‌ای پر تأثیر و حزن‌انگیز را به نمایش می‌گذارد، و مجموعه آن نیز از لحاظ زیبایی و اثرگذاری چون نقش‌های درهم بافته قالی‌کاشان تصویری بدیع می‌آفریند.

۳- لحن حماسی

یکی از دلایل توفیق محتشم در متعالی آمدن این منظومه لحن حماسه‌گونه‌ای است که بر خلاف دیگر یا اکثر مرثیه پردازان تا توانسته است از دست نگذاشته، و در سرتاسر این منظومه‌ی شیوا بر طبق موقعیت و مقام، عجز و زاری و التماس برای فرو گذاشت ستم ستمکاران نیست. (ترکیب بند محتشم، ص ۱۸) با این همه صبغه غالب در دوازده بند فریاد جانگداز مرثیه‌ای است که از دل شاعر بر آمده و اشک خونینی است که بر چشم قلم جاری پشیده است.

۴- هاله‌ای از تقدس گردادگرد دوازده بند

دوازده بند محتشم از معدود اشعاری است که اذن دخول به مساجد و تکایا یافته و قرین قرآن بر طاق رواق‌ها نشسته است. ارادتمندان دودمان پیامبر(ص) از خواص و عوام، دوازده بند او را در هاله‌ای از تقدس می‌بینند و بدین جهت به آن علاقه‌ای صادقانه دارند. نشانه‌هایی از این باور را علاوه بر گفته‌های عوام در بعضی کتب خواص می‌توان سراغ گرفت.

۵- الگوی مناسب

یکی از عواملی که در استحکام و قوام بخشیدن به ترکیب بند محتشم مؤثر بوده، الگوی مناسبی است که پیش رویش قرار داشته است. مسلماً محتشم در سرودن دوازده بند نیم‌نگاهی به شعر استادان متقدم زبان فارسی داشته است، اصولاً ابداع و ابتکار محض در عالم هنر کمیاب است و هنرمندان بویژه شاعران در گلگشت بوستان هنر، پروانه وار شهد گل‌های رنگارنگ ادب را مزیده‌اند. محتشم نیز از این قاعده کلی مستثنا نیست و مانند بسیاری از نام‌آوران عرصه شعر و ادب تحت تأثیر همعصران و اسلاف خویش بوده است.

آیا محتشم دوازده بند را به اقتضای حسن کاشی سروده است؟

محتشم پیش از سرودن دوازده بند مشهور خویش هفت بندی در جواب هفت بند حسن کاشی (شاعر شیعی قرن هشتم هجری قمری) سروده است. اسکندربیک منشی در کتاب عالم آرای عباسی به تفصیل چگونگی آن را بیان کرده است. اجمال آن این است که شاه طهماسب در پاسخ قصیده‌ای که محتشم از کاشان به دربار فرستاده بود، توصیه به سرودن اشعار در شأن شاه ولایت پناه و ائمه اطهار (ع) کرد. وی بر وفق مراد شاه صفوی هفت بند حسن کاشی را که در منقبت حضرت علی (ع) بود، جواب گفت و به خدمت فرستاد و صله لایق یافت. (عالم آرای

عباسی، ص ۲۷۹) ادوارد براون در دنباله همین مطلب در کتاب تاریخ ادبیات خود می‌گوید: «بنابراین محتشم هفت بند معروف خود را در مدح امامان سرود و این بار آنگونه باید و شاید پاداش گرفت». (تاریخ ادبیات ایران، ادوارد براون، ص ۱۸۱) و به عنوان شاهد این بند از ترکیب بند محتشم را نقل می‌کند:

بر خوان غم چو عالمیان را صلا زدند   اول صلا به سلسله انبیا زدند...
ملاحظه می‌کنید ادوارد براون دوازده بند را به جای هفت بند تصور کرده و چنین نتیجه گرفته است که ترکیب بند مشهور محتشم به تقلید از هفت بند حسن کاشی سروده شده است. در حالی که دوازده بند در رثای امام حسین (ع) است و هفت بند حسن کاشی در منقبت مولا علی (ع) علاوه بر آن هفت بند حسن کاشی در بحر رمل است و دوازده بند محتشم در بحر مضارع!

دکتر ذبیح... صفا نیز در تاریخ ادبیات خویش می‌گوید: اهمیت کار محتشم کاشانی در آن است که ساختن مرثی اهل بیت را با سرودن «دوازده بند» معروف خود به اقتفای «هفت بند» حسن کاشی رواجی تازه بخشید. (تاریخ ادبیات در ایران، جلد ۵/۱، ص ۶۱۶) در جلد ۵/۲ صفحه ۷۹۲ نیز همین موضوع را به نحو دیگری بیان می‌کند.

الگوی محتشم در سرودن دوازده بند چه کسی است!؟

محتشم در سرودن قصاید به استادان گذشته از جمله انوری نظر داشته است و به احتمال زیاد دیوان جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی (متوفای سال ۵۸۸ هـ. ق) را نیز دیده است زیرا ردپای ترکیب بند محتشم را در دیوان جمال الدین عبدالرزاق می‌توان دید. از جمله ترکیب بندی در دیوان جمال الدین با این مطلع وجود دارد:

باز این چه عربده است که با ما همی کنی   باز این چه شعبده است که پیدا همی کنی
(دیوان جمال الدین عبدالرزاق، ص ۳۵۱)

این ترکیب بند دارای هشت بند است و در هر بند هشت سطر گنجانده شده و

بحر آن (مضارع مثنیٰ اخرب مکفوف محذوف) است. و مطلعش بر مطلع ترکیب بند جمال‌الدین با اندکی اختلاف منطبق است.

مطلع ترکیب بند محتشم:

باز این چه شورش است که در خلق عالم است

باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است

لحن سؤالی تعجبی، ترکیب بند جمال‌الدین عبدالرزاق عیناً در ترکیب بند محتشم تکرار شده است و شباهت لفظی آن نیز آشکار است.

بیت برگردان بند سوم ترکیب بند جمال‌الدین عبدالرزاق:

والا امام مشرق و مغرب معین دین کش آفتاب و ماه سزد حلقه نگین
(دیوان، ص ۳۵۲)

با این بیت محتشم

خورشید آسمان و زمین نور مشرقین پرورده کنار رسول خدا، حسین
(برگردان بیت ۱)

شباهت لفظی و آهنگی دارد.

این بیت ترکیب بند جمال‌الدین:

آهم نفس گرفته به عیوق می‌رسد اشکم گذار بسته به جیحون همی شود
(دیوان، ص ۳۵۲)

نیز با این بیت ترکیب بند محتشم شباهت لفظی و مضمونی دارد.

زان تشنگان هنوز به عیوق می‌رسد فریاد العطش ز بیابان کربلا
(ترکیب بند محتشم، بند ۲)

در دیوان کمال‌الدین اسماعیل خلاق المعانی نیز بیتی با همین مضمون آمده

است.

خیزید تا غریو به عیوق برگشیم   فریاد دردناک ز سوز جگر کشیم
(دیوان، ص ۱۲۵)

شبهات لفظی و مضمونی بین دو ترکیب بند بیش از این‌ها است که بر شمردیم. محتشم در سرودن دوازده بند از شاعران دیگر نیز تأثیر پذیرفته است، از آن جمله می‌توان از ابن حسام خوسفی (وفات ۸۷۵ هـ ق) نام برد.

قصیده زیر از دیوان اوست:

دیشب که زار و زرد و خمیده چو زلف یار	بر بام شام شکل مه نو شد آشکار...
بر منظر نخست که آن جای ماه بود	دیدم به شکل ابروی زال زرش نزار
ابواب آسمان متحرک ز اضطراب	ارکان اختران متزلزل ز اضطراب
اندیشه‌ام ز راه تأمل عنان گرفت	کایا چرا ست انجم و افلاک بی مدار
آمد ندا که غره ماه محرم است	گر دهر بی مدار شد از وی عجب مدار

(ابن حسام)

مضمون کلی ابیات فوق را در بند اول دوازده بند محتشم می‌توان سراغ گرفت. باز این چه شورش است که در خلق عالم است   باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است...
این صبح تیره باز دمید از کجا کزو   کار جهان و خلق جهان جمله در هم است
گویا طلوع می‌کند از مغرب آفتاب   کاشوب در تمامی ذرات عالم است
گر خوانمش قیامت دنیا بعید نیست   این رستخیز عام که نامش محرم است
ابن حسام ابواب آسمان و ارکان اختران را متزلزل می‌بیند. محتشم نیز آشوب در همه ذرات عالم می‌بیند. در نظر ابن حسام انجم و افلاک بی مدار است در اندیشه محتشم نیز آفتاب از مدار خویش خارج شده از مغرب طلوع می‌کند. ابن حسام پاسخ سؤال خود را این‌گونه می‌شنود: «آمد ندا که غره ماه محرم است» محتشم نیز به این پاسخ می‌رسد که: «این رستخیز عام که نامش محرم است».

در دیوان اهلی شیرازی (وفات ۹۴۲ هـ ق) نیز قصیده‌ای با این مطلع وجود

دارد:

وا حسرتا که دیده حسرت پر آب شدار ماتم حسین علی دل کباب شد
(دیوان اهلی، ص ۴۶۹)

در همین قصیده این بیت آمده است:

آن دم که آفتاب سر نیزه شد بلند   بر نیزه آن زمان سر آن آفتاب شد
این بیت اهلی با بیت زیر از محتشم شباهت لفظی و معنایی دارد.
روزی که شد به نیزه سر آن بزرگوار   خورشید سر برهنه بر آمد ز کوهسار

نتیجه:

هیچ کار برجسته‌ای در عالم هنر، به ویژه در عرصه ادبیات بدون نگاه به گذشته پدید نمی‌آید. اگر علت تامه را در خلق آثاری چون دوازده بند محتشم، قریحه و ذوق هنری شاعر بدانیم علل ناقصه‌ای زنجیر وار اسباب این توفیق را به گذشته‌های دور خواهد رساند. انتخاب قالب، وزن، برگرفتن بعضی مضامین و تعبیرات زیبا و اقتفا از استادان مسلم شعر فارسی می‌تواند در عداد این علل قرار گیرد.
اگر دیوان شاعری مفلک و مبدع چون حافظ را ورق بزنیم، در پس جلوه‌های با شکوه هنری در تابلوهای بی نظیر غزل‌های آسمانی او، سایه روشن مضامین شعری معاصران و گذشتگان وی را می‌بینیم و این واقعیت از ارزش هنر حافظ نمی‌کاهد. تأثیر پذیری محتشم کاشانی از جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی، ابن حسام، اهلی و جز آنان نیز از شأن و مرتبه کلامش نمی‌کاهد بلکه بر عظمت و اهمیت اثر جاودانه‌اش می‌افزاید.

منابع:

- ۱- ابن حسام خوسفی، دیوان، به اهتمام احمد احمدی بیرجندی، انتشارات اداره کل اوقاف خراسان، ۱۳۶۶.
- ۲- ادوارد براون، تاریخ ادبیات ایران، ترجمه بهرام مقدادی، انتشارات مروارید، ۱۳۶۹.
- ۳- اسکندر بیک منشی، عالم آرای عباسی، ناشر: تهران امیرکبیر، ۱۳۵۰.
- ۴- اهلی شیرازی، دیوان، به کوشش حامد ربانی، ناشر: کتابخانه سنایی، تهران ۱۳۴۴.
- ۵- جمال‌الدین عبدالرزاق، دیوان کامل، تصحیح حسن وحید دستگردی، سینمای دانش، تهران ۱۳۷۹.
- ۶- درگاهی، حسن، سیری در ترکیب بند محتشم، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۷۱.
- ۷- صفا، ذبیح‌ا...، تاریخ ادبیات در ایران، انتشارات ابن‌سینا، تهران ۱۳۳۶.
- ۸- محتشم، کاشانی، دیوان، تصحیح مهرعلی گرگانی، انتشارات سنایی، تهران ۱۳۷۰.
- ۹- هفت بند کاشی آملی، نسخه خطی، شماره عمومی ۱۴۲۲۶.
- ۱۰- یان، ریبکا، تاریخ ادبیات ایران، ترجمه خسرو کشاورزی، انتشارات گوتمبرگ، ۱۳۷۰.
- ۱۱- یوسفی، غلامحسین، چشمه روشن، انتشارات علمی فرهنگی، تهران ۱۳۶۹.